

Kevés mű hiányát érzi jobban irodalomtörténetírásunk munkása naponta, mint egy tüzetes kritikátörténetét. Olyanét, melyben nemcsak az irodalmi élet bírálati felének historikuma, eseménytörténete adatnék elő, nemcsak egyes kritikusportrék és egyes kritikai módszerek rajzoltatnának meg, hanem amelyben egy-egy korszak eszmekincsét egybegyűjtve, leltározva s mérlegelve lehetné föl az érdeklődő. A szorosabb értelemben vett esztétikai eszmekincs rajza magában, természetesen, nem elég. Azoknak az ideológiáknak történeti, társadalmi egyben irodalomtörténeti szempontú számbavétele volna szükséges, melyek az egyes irányzatok és kritikusok esztétikai céljai, gondolatai s módszerei mögött álltak, melyek ezek tágabb keretét alkották. A 19. század második felének kutatója fokozottan érzi egy ilyen mű hiányát. Megteremtése majd fáradságos hosszú munkát kíván. Az elinduláshoz viszont bizonyos viszonyítási lehetőségeket, mondhatnánk, határpontokat, bemérési pontokat mégiscsak ki kell jelölnünk, fel kell vázolnunk előre, mintegy előlegezve. A munka egésze majd ezeknek az első vázlatoknak a rajzolatain bizonyosan sokat változtat; úgy lehet, némelyiknek egészen értékét is veszi. Szükségük azonban nyilvánvaló.

Ilyen szerepre szánva, ennek tudatában kíséreljük meg a következőkben vázolni Beöthy munkásságának egy-két alapvonását. Azért az övének, mert a kiegyezés után föllépő s a Gyulai nemzedékének előregedése, leszorulása nyomán előtérbe jutó irodalom-közéleti s tudós egyéniségek közül senkinek sem volt oly széles körű hatása, mint neki. Nemcsak regény- és novelláiró, hanem kritikusként és esztétikusként, nemcsak irodalom- és művészettörténész volt, sőt, tán nem is mindez elsősorban, hanem mindenekelőtt ideológus. Annak a kezdődő európai korszaknak, melyet imperializmusnak szokás nevezni, nagy hatású, konzervatív magyar ideológusa. A dzsentrire támaszkodó, a dzsentrit szolgáló, nemesi-polgári, liberális társadalmi berendezkedésnek, a Tiszák világának elméletsszerzője és védelmezője. Ideológusi szerepének jelentőségét az a tény érteti meg igazán, hogy nálunk e korszakban is jórészt az irodalom és kritika vállalta át a filozófia funkcióját. A felszabadulás utáni irodalomtörténetírás nem méltányolta és nem gáncsolta őt eléggé, s nem mutatta föl a tudósi pályájában rejlő reveláló történeti példázatot. Beöthy e hosszú korszak egyik legnagyobb tehetsége volt; birtokában mindazoknak az eszközöknek, mik előadást és értekező prózát hatékonyra tehetnek. De alig volt még egy alkotói egyéniségünk, mely szemléletében annyira azonos lett volna osztályával, mely történeti szerep és érték tekintetében ennyire osztálya útját futotta volna meg. Így a sokat ígérő kezdet emlékein túl, alig maradt utána valami erő, s alig valami olyan, mi a maga korában s aztán is még sokáig kártékony ne lett volna. Mint Péterfyé vagy Riedlé, igazolása az ő sorsa is annak, csakhogy ellenkező előjellel, miként akadályozta meg ez a korszak s társadalmi rendje, hogy a valódi tehetségek maradandó műben realizálódjanak.

1848 szeptemberében született Budán. Családja komáromi kálvinista kis-középnemesi familia volt, nem birtoktalan ugyan, létalapját azonban mégis inkább hivatal, értelmiségi foglalkozás adta. De nemesi osztálytudatát s önérzetét éppoly gonddal őrizte, mint birtokos nemesi rokoni kapcsolatait. A patriarkális rend s a városias-polgáris, literátus művelődési

igény éppoly jól megfért egymással a családban, mint ahogy a jogászi retorikus hangnem is a kálvinista racionalizmussal és aufklärizmussal. Apja 48-ban a közoktatásügyi minisztérium titkára, majd Világos után, Komáromban, a Dunántúl egyik legkeresettebb ügyvédje. Nagy ambíciójú ember, városában vezető tekintély, egyházában potentát, az egyházkerület főgondnokának, Tisza Kálmánnak helyettese és híve. Ellenzéki a bécsi rendszerrel szemben, de becsvágyának nemcsak nagy jövedelmű ügyvédkedését áldozza fel, hanem érdekében ellenzéki-ségből is enged, s már a kiegyezés előtt magas bírói tisztséget vállal; igaz csak akkor, mikor már a schwarz-gelbség nélkül is tehetette ezt magyar ember, s tették is, mások is. Két évtized múltán aztán táblai elnökként, titkos tanácsosként, magas rendjelekkel vonul nyugalomba. Mint pesti bohémságban elkallódott, nem tehetségtelen, de akarategyenge testvérbátyja, a humorista-Beöthy László, irodalomértő, irodalomszerető ember volt ő is; verseket írt az almanach-líra modorában. Egyetlen fia, becsvágyával együtt, irodalmi fogékonyságát is örökölte.

Már középiskolai esztendeiben — Komáromban és Pesten — kitűnt, hogy nemcsak a befogadás és az alkotás vágya meg tehetsége fűti, hanem az irodalmi szervezésé és vezérékedése is. Verset, elbeszélést, értekezést írt tizenhat éves korától, diáklapot szerkesztett és irodalmi kört szervezett. S bár az egyetemen a jogra iratkozott, legszívesebben mégis az öreg Toldy Ferenc óráit látogatta, s mire 1871-ben megszerezte ügyvédi oklevelét, a fiatal irodalomban mint cikkek, kritikák, elbeszélések szerzőjének már ismert neve volt. S jóllehet a pénzügyminisztériumban vállalt állást, szinte teljesen az irodalomnak élt, sőt nemskára hivatalát is a több időt engedő s az irodalomhoz közelebb eső tanárságra cserélte át. Tehetségénél s helyzeténél fogva a pálya nyitva állt előtte s érvényesülésének útja egyenesen vitte föl a főrendiházi tagságig s a legmagasabb irodalmi s tudományos tisztségeig, a korai katedráig, az akadémiai másodelnökségig s a Kisfaludy Társaság elnökségéig.

Pályája két szakaszra oszlik. Az első egyetemi előadói megbízatásáig, 1882-ig tart, a második haláláig. Az első szakaszt szépírói, kritikai, főképp színikritikai s irodalomtörténeti kutató munkássága jellemzi. Két regénye (Bíró Márton, 1872; Kálozdy Béla, 1875) s négy kötetnyi elbeszélése jelent meg ez idő alatt. Ez utóbbiak e szakaszának igazán jelentős, jellemző termékei. A keresés, a belső bizonytalanság, a válság kora ez Beöthynél. Elbeszéléseiből szomorúság, rezignált élethangulat, melankólia és elvágyódás árad. Tárgyait nagyrészt gyermekkorra emlékeiből veszi, a falu s a kisváros életéből. Alakjai többnyire szenvedő emberek, magukra hagyott nyomorgó árvak, kolduskenyéren tengődő félkegyelműek, a változó világtól romladozó udvarházukba, megbántott önrizetűktől torz szokásaikba szorított öreg nemesek, főnnhéjazásukba bukott, vénségükre elhülyült mesteremberek, öröklött, gyermeteg, de kegyetlen elveikkel környezetüket, családjukat kínzó papok, tudáosságuk szánandó fölényébe tompult és fáradt iskolamesterek. Láthatni, csupa az átmeneti korszaktól előtérbe állított figura. 67-tel, tudjuk, a kor átmeneti voltával járó társadalmi, gazdasági válság nem oldódott meg. Sőt, nyomasztóbbá vált azáltal, hogy a szenvedések elvesztették nemzeti mártírlóriájukat, s a bajokat nem lehetett többé egyszerűen az idegen elnyomásra hárítani s megoldásukat jámboran ennek megszűnésétől várni. S ekkor, az évtized fordulóján elérte az országot a nagy európai válság is, és a 70-es évek elején, ismeretes, már-már a kiegyezéssel állam és berendezkedés léte vált kérdésessé. S emellett közvetlenül a kiegyezés után az állami dminisztráció is — bár a megcsappant vagyónú középnemesség áramlása a közigazgatási apparátusba rögtön megindult, — időlegesen mintha inkább a központositás felé látszott volna haladni, s kezdetben, a súlyos deficit esztendőik lassú fejlődése idején kevés lehetőséget mutatott az egzisztenciáját veszített vidéki nemesség fölszívására, megmentésére. Mint Toldy István, Arany László s Asbóth János művének, ebben a válságban kell keresnünk Beöthy novelláinak inlétő élményét, élethangulatának forrását is. Életre szóló, elhatározó élményt vitt innét Beöthy magával. Tisza Istvánról mondott beszédében a fúziót, mint Tisza Kálmán nemzetmentő, ellenzéki indulatairól lemondó, aszketikus, hősi tettét ünnepelte, a fúziót megelőző korszakot pedig a szakadék, „az összeomlás” szélén járónak jellemezte.

Kitűnő bírálót kapott novelláihoz: e félszázad egyik legjobb, legmélyebb kritikáját írta meg róluk Asbóth János. Elismerte, Beöthy a leírás, a megfigyelés, a környezetrajz, a tömörítés, az elosztás mestere, a propozíció biztos kezű értője. Nyelvi készsége is hibátlan: mindig a tárgynak, a környezetnek megfelelően válogat a nyelv szociális és folklór-rétegei közül, s szövege gyakran a numerózus próza szintjére emelkedik. S ha Asbóth szerint a rajzban Dickens tehetséges tanítványának mutatkozik, mi hozzátehetjük, a hangulatteremtésben, annak nyelvi eszközlésében Gyulai rokona. De jól látta Asbóth, hogy Beöthy e kitűnő tulajdonai elsikkadnak, mert nem tud a zsánereken túllépni, hősei az egyénné válásig, az egyéni drámáig, a belső konfliktusig, az egyéni cselekvésig nem jutnak el. Így írásai — ekképp kell folytatnunk Asbóth gondolatát — megmaradnak rajznak, drámai magot rejtő s nyilvánító novelláig, belső változást, fejlődést rögzítő s reveláló elbeszélésig nem emelkednek. S ha mégis bonyodalmat, konfliktust és megoldást akar tárgyából kifejleszteni, az eredmény sivár: segítségért Jókai romantikus cselekményformálásához fordul a mesében, s a morális-szentimentális kibékítő polgári pszichológiához és didaxishoz a föloldásban. Úgy lehet, ösztönös volt ez az eljárása, ám tudatosan is ezt tette, ezt vállalta volna. Arany László versregényének, mint a kor egész nemesi-polgári kritikája, jellemző módon, ő is sajnálkozva vetette szemére e kibékítő morális feloldás elmaradását. Asbóth látta azt is, nincs Beöthy mögött új szemlélet, mely ez új problémák megragadását lehetővé tenné; a régi szemlélet örököse, „megkéssett csemete”. Rajznak azonban számottevő írások ezek. Később maga is büszkén vallotta magát e műfaj meghonosítójának s ez érdemét Mikszáth is — aki Zsebrák című elbeszélését különösen szerette — készséggel elismerte. A realista elbeszélő próza fejlődési folyamatában rajzai előddé tették, annak ellenére, hogy maga, — morálisan föloldó nemesi-polgári szemlélete és törekvései következtében, — jelentős figurájává ennek az elbeszélő prózának nem lehetett. A szociális és folklór meg a műveltségi nyelvi rétegek hibátlan használatában, a környezetrajzban és proporcióban, a mondatszerkesztés hangzati épségében meg belső, lírai fogantatásában Mikszáth, a hangulatteremtésben, a leírásban, az intim, fénytörő, elégikus bensőségeségben pedig Petelei elődjének mutatkozik.

Regényei nagyobb igényűek, de esztétikai tekintetben kevesebbet érnek. Indító élményt ezek még inkább rokonnak mutatják Arany Lászlóéval s Asbóth Jánoséval, s még határozottabban e korszak társadalmi válságához kötik. Ennek következtében itt még világosabban ütköznek ki gyöngéi: a Jókai-féle bonyodalomalakítás teljes alkalmazatlansága ez élményfajta-hoz, s a feloldó morális-didaktikus pszichológia fatális tehetetlensége e társadalmi-lélektani problémavilággal szemben. Leíró, rajz- és zsánerszerű részletei (pl. a Bíró Márton kezdő fejezetei) itt is megragadók, de mihelyt tovább lép, hitelét veszti itt is. Ezért is jobb közülük, az első, a nagyrészt rajzokból s anekdotikus részletekből összefűzött Bíró Márton. Egy a régi világból kikopott, kiszegényedett, az újban helyét nem lelő fiatal vidéki nemes a családi életben, egy szerencsétlen paplány boldoggá tevésében keres magának célt, de akarátgyöngesége s ösztönei, egy gazdag nemesi rokon iránt föllobbant vágyakozása elsodorják. A másodikban, mondják, Kemény lélekrajzát tűzte ki eszményének, de nem hogy javított s frissített volna annak irracionálisba hajló romantikus lélektanán, a valódi tragikum-teremtés készségéig s bátorságáig sem bírta s merte követni őt. Hőse, előkelő, de elszegényedett nemes fiatalember, egy öngyilkossággal végződött lánycsábítás után s következtében, passzívan s esetlegesen hányódik a züllés grádusain, míg végre egy obligát jóságú és szívnemességű leány szeretete — érzékeny erkölcsi példázatot szolgáltatva az olvasónak — megtisztítja bűneitől, megváltja szenvedéseitől s céltalanságától. Rajzai közül néhányat mindenkor hely illet meg majd összegező antológiákban, s van helyük elbeszélő prózánk történetében is, regényeinek azonban nincsen sem itt, sem ott.

E korszakának másik tevékenységi területe, a kritika sokkal több, de jóval kevésbé értékes gyümölcsöt hozott. Széles, főképp angol irodalmi tájékozódásról, sokrétű műveltségről, lelkesült művészszeretetről meg iskolázott, tiszta magyarságú, világos és kiegyensúlyozott fogalmazásról tanuskodnak kritikái. E tulajdonságai a korszak legjobb bírálati átlagába, sőt

a fölé emelik őket. Ám ennek ellenére, még a legjobbokról, színírátaikról is kénytelen volt rajongó tanítványa s életírója, Kéky Lajos is megállapítani, hogy nehézkesek s nem bírják az elemzett mű hangulatát, egyedi arculatát, organizmusát, lényegét az olvasó elé idézni. Rendszerint elméleti tételek állványzatával, horogkapcsaival veszi körül a művet, de többnyire oly szerencsétlenül, hogy sem a mű, sem kritikája építményét nem látjuk az állványzattól, a kapcsok láncsorától. Elméleti tétele sok van, gondolata kevés. Kritikái nem esszészzerűek, nem egy-egy pregnáns alapgondolat köré kristályosodnak ki, mint Péterfyéi. Tételeket, normákat alkalmaz, nem egy alapgondolatot bontakoztat szervezetté. Ez ugyan gyakran hasznos, előnyös is lehetne az esszé mindig kísérő esetlegességével s alanyiságával szemben; csakhogy tételei csupa részlettételek, nagyrészt a Gyulai, Salamon- s Greguss-féle esztétika közhelyei. Kritikái unalmasak, nincs belső dinamikájuk, s az övező állványzat és kapcsok ellenére is szétesnek; nincs összetartó alaptételük, alapszempontjuk. A válság, a bizonytalanság, a keresés korszaka volt ez Beöthynél. Rajzait összetartotta egységes hangulatuk, kritikái összetartására, szervezetté növesztésére központi gondolat kellett volna s ezt csak a következő évtizedben találta meg. Későbbi dolgozatai többségéről, legyenek számunkra bármily ellenszenvesek a gondolat, bármily idegenek a modor s a hangnem tekintetében, el kell ismernünk, van összetartó erejük s hajtó dinamikájuk, részleteiken átsugárzik a központi gondolat élménye.

E korszakára jellemző bizonytalansága s vele járó elégedetlensége érteti meg irodalomközéleti szereplését is: a közös esztétikai elvek ellenére gyakori szembekerülését az Akadémiával s a Budapesti Szemlével, főképp az általa szerkesztett Athenaeum c. folyóiratban (1873—74). Természetesen, alkalmiak voltak, s részletkérdésekre vonatkoztak ezek. S bár „ellenzéki” gesztusai a szélső nacionalizmus oldaláról valók voltak részben már ekkor is, voltak még demokratikusan ellenzékiek is; mint ahogy voltak még ilyenek a fúziót még elvi alapon ellenző egyes balközépieknél is. Neveltetése, családja protestáns aufklárizmusának szellemében, széles körű tudománynpszerűsítést követelt az Akadémiától, s a népnevelés, az iskoláztatás demokratizálását, egyházi függésének lazítását kívánta meg a zsidó egyenjogúság realizálásáért, a színpad hitelesebb népbábrázolásáért s hasonlókért emelt szót többször.

Kritikáinál, cikkeinél sokkal jelentősebbet alkotott azonban ez időben az irodalomtörténet területén, mindenekelőtt híres összefoglaló művével, A magyar szépprózai elbeszéléssel, amely ugyan csak 1886-ban jelent meg, de munkálatai nagyobb részét már egyetemi megbízatása előtt elkészültek. Máiig használható, sőt nélkülözhetetlen mű ez; tulajdonképpen legjobb tudományos munkája maradt mindvégig. Író-, tudós- és literátor-egyéniiségének legértékesebb vonásai s a korszak európai polgári tudományosságának néhány nagy fontosságú, értékes eleme ötvöződött benne egybe. Egy művész, egy jeles stilisztá, egy sok nyelvet értő, jól tájékozott literátor, egy szenvedélyes olvasó s finom műélvező pozitívista műve ez. Pozitívizmusa elsősorban forrástiszteletében s az elsődlegesség kultuszában rejlik. Mindent a maga tapasztalata alapján ítél meg, mutat be, nem vesz át ítéletet és élményt, jellemzést és rangsorolást idegen kézből a maga tapasztalatával való szembesítés nélkül. Hatalmas munka fekszik művében; nem filológiai, jóllehet anyaga magyar filológiáját kitűnően ismeri, becüli s használja; segítségül vesz anyagával kapcsolatos külföldi, német, angol, francia standard műveket is, bár e téren már esetlegesség, sőt dilettantizmus sem idegen tőle. Bizonyos pozitívista empirizmus jellemző magatartására. Tiszta magyarságú, fejlett, de nem túlzott elvontságú nyelven, inkább konstatáló, bemutató, elősoroló, mint analizáló, fejtegető modorban adja elő mindazt, amit egy műfajról, korszakról s főképp műről ismerni érdemesnek vél. Gondosan ügyel arra, hogy a mű szorosabban vett tartalmával, epikumával olvasója mindig pontosan tisztába jöhessen. Mintegy földézi, „elmeséli” két kötetben mindazt, amit Bessenyeiig prózánk termelt. Irodalomtörténeti, történetbölcseleti vagy esztétikai programot sem bevezetőként, sem előadásába olvasztva nem ad. A korszak uralkodó liberális, polgári, Renannal, Strausszal, Buckle-val szaturált deista-racionalisztikus történefelfogása, fejlődésfogalma áll mögötte, amelybe bele van gyökereztetve a népköltészet szerepéről, elsődlegességéről vallott, a népnemzeti iskolában

is döntő szerepet játszó herderi költészettörténeti s esztétikai felfogás. Módszerét, bár programja e tekintetben sincs, erősen befolyásolta a kultúrtörténeti iskolának a politikai s a közéletet figyelme körébe vonó eljárás módja. „A nemzeti lélek” nyilatkozásának fölmutatása, — bár a nacionalizmus, a népnemzeti iskola hagyományához híven, már itt is alapfontosságú, — nem kizárólagos törekvése és értékmérője még. Melegen méltat esztétikai értékeik alapján középkori legendákat, anélkül, hogy nemzeti jellegét, lelket erőszakolna rájuk. S méltányos, józan, tudományos a külföldi hatásokkal szemben is.

Testvér ezzel a művével egy másik ugyane korszakában keletkezett munkája: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése (Bp., 1878). Az irodalmi közműveltség s iskolai irodalomtörténeti oktatás tekintetében korszakos könyv volt ez. A középiskolák tanára ezzel kapott először olyan tankönyvméretű összefoglalást, amelynek nyelve, stílusa, előadásmódora a művészi értékű próza szintjén állott, amelynek tudományos értesültsége s megbízhatósága korszerű volt, a kiadás napjáig terjedt, amely világos irodalmi szempontú felosztáson alapult s amelynek arányérzéke műfajok, művek és szerzők tekintetében egyaránt reális volt. Külön érdeme, hogy minden egyes korszakban adta az irodalommal rokon és érintkező tudományterületek tömör áttekintését s jól válogatott bibliográfiáját is. Nem tankönyv volt, hanem kézikönyv, a művelt közönség számára, s még inkább segédkönyv, a tanárok kezébe. Jobbat e műfajban, el kell ismernünk, azóta sem kapott, mindmáig a magyar tanárság. Később átdolgozta, bővítette — s rontotta. Mert bár szemléletében, a jelenhez közel álló részekben különösen, s érthető módon, jóval erősebben érvényesült nacionalizmusa, mint a Szépprózai elbeszélés-ben, most még nem volt végletes; s ha hevesebb, hangosabb, szólamszerűbb volt is, mégsem sokban haladta túl e tekintetben Gyulaiék felfogását. Történetes — tény-, eseménytörténeti — pozitívista esztétikai empirizmus jellemzi itt is. Ha tudományos igényű összefoglalássá bővíti művét, gazdag anyagú, kitűnő észrevételekben bővelkedő summázást, áttekintést köszönhetnénk neki; s ha megmarad ezen a szemléleti fokon és úton, az anyaggyűjtésre, -áttekintésre és -összefogásra kevésbé hajlamos és alkalmas, de a nála nagyobb elemző készségű és fantáziájú Riedlrel egymást jól kiegészítő tudományos együttest alkothatott volna.

De nem maradt meg. Második korszakát — egyetemi megbízatásától, 1882-től 1922-ben bekövetkezett haláláig — ideológiai tevékenysége jellemzi. Mérhetetlen mennyiségűt írt. Legalább tízszerre annyit, mint az alig rövidebb pályájú Riedl. Mindezt áttekinteni, osztályozni, felsorolni nem szükséges. Egyetlen műve kitűnően élénk tárja egész gondolatrendszerét. 1905—7 között előadott, sokszorosított jegyzet formájában maradt műve ez: Az irodalomtörténet elmélete. Summázása ez felfogásának. Eddig kifejtett nézetei mind az ebben foglaltak felé mutatnak, az ezután következők pedig mind ezen alapulnak.

Beöthynek tulajdonképpen nem osztálya válsága lett alapélményévé, hanem, attól elválaszthatatlanul, annak Tisza Kálmán-féle megoldása, mely az országot „az erősödés, gyarapodás, haladás korszakába vezette”. Az eszményinek, lelke politikusi másának tekintett Tisza István életútjáról szólván, a magáéra is gondolt, midőn így írt: a fúzió áldozatos hősi tettének „irányzó emléke. . . úgyszólván egész életútján kimutatható, mégpedig nem is csak a kiegyezés irányában elfoglalt álláspontján, hanem egész gondolkodás- és érzésvilágának mindenben és mindörökké határozó elemeiben”. S a következő mondatban leírja újra, talán ezredszer, ideológiájának s ezen belül esztétikájának központi kategóriáját és mozgató célját: nemzeti egység. Lábra kapott napjainkban egy hiedelem műveltsége vidékiességéről, tájékozatlanságáról s a bölcsélet iránti süketiségéről. Holott frissebben s a maga szempontjából jobb érzékkel tájékozódott, mondjuk, Riedlnél. Ebben a nyolcszemeszteres előadásában, például, valóságos körképét adta a lefolyt évtizedek polgári gondolkodásának, Taine-től Woermannig, Le Bontól Gumpłowitzig, s hibátlan biztonsággal válogatta ki belőle a céljának megfelelő elemeket.

Az irodalom, tanítja, a nemzeti lélek leghatározottabb megnyilatkozása, rajta keresztül a nemzeti lélek szól önmagához, általa a nemzeti lélek ismeri föl, tudatosítja önmagát. A jogtör-

téneti iskoláéval vegyített „korrigált” herderi felfogás s a hegeli modell elemeinek sajátos egyesítéséről van itten nyilván szó. Irodalomfelfogását maga is Herderre s Mme de Staëlra vitte vissza. A nemzet oszthatatlan egységes egész, egy „összszemélyiség”. S így az irodalomhoz csak azokat a műveket sorolhatjuk, amelyek az egységes nemzet minden tagjához szólnak, melyek a nemzet minden tagjában közös nemzeti lelket, jelleget fejezik ki. A nemzet és faj azonos fogalom számára. Ezen az azonosságon át köti össze saját romantikus nemzet- és irodalom-fogalmát a maga korának, mint mondta: „szociál-antropológiai” tudományosságával. Vitába száll Taine-nel és Gobineauval. Taine nem magyarázza meg eléggé a faji tulajdonságok keletkezését, a priori adottaknak veszi őket, holott az életmód s a környezet determinációi azok, csak hogy oly korból, melyet nem tudunk már követni. Azaz e determináció folytán kezdettől különféle népcsoportok alakulhattak egy fajjá, nemzetté. Így természetesen elveti Gobineau felfogását, hogy csak a vérségi-történeti folytonosság és egyneműség tarthatná fenn a fajiságot, a nemzeti lelket. Történeti folytonosság s azonosságú magra ugyan szükség van a fajiság átörökítésére, de téved Gobineau, midőn a fajiságot a vérrel azonosítja. Le Bon-nak van igaza — aki különben is „sokkal fontosabb”: — „Egy nemzetnek a lelkét bizonyos erkölcsi és szellemi, intellektuális és karakterbeli tulajdonságoknak a (történeti) kapcsolatául kell tekinteni.” Idegen elemek beolvadása tehát — s itt is Le Bon-nak s nem Gobineau-nak ad igazat — nem károsítja, sőt előnyösen befolyásolhatja, erősítheti valamely területen „élő és uralkodó” faj jellegét, nemzeti lelkét. Annál is inkább — s itt kapcsolódnak felfogásába Gumplowitz és G. Lapouge nézetei —, mert a beolvadás egyúttal kiválasztódás is, amelyben a beolvasztó faj „akarati tényező”, ösztönös érdekvédelem nagy szerepet játszanak. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a magyar faj, a magyar nemzeti lélek „anyatulajdonsága” az államalkotó készség s ezen belül a józanság és igazságosság, amely — történeti s tudományos tény, úgy mond, — egyedül mentheti meg a vele itt együtt élő népeket a zűrzavartól —, akkor nem kell külön fejtegetni, hogy ez a beolvasztásra törő, vagy legalább a helyzete megtartására törekvő magyar hegemonia ideológiája. S ha felsoroljuk a magyar nemzeti lélek Beöthy meghatározta alaptulajdonságait, világos, hogy ez a hegemonia a magyar középnemesség s utódáé, a dzsentrié. Az idegen népekéi közül a magyar nemzeti lélek a rómaiéhoz áll legközelebb s a németétől legtávolabb: józan, képzelgéstől, filozófiai spekulációtól, érzelmi végletektől ment; a közügyekbe beleszólni jogának s kötelességének véli; ez központi szenvedélye; jogász és politikus hép. Stílusára, gondolkodására, fogalmazására, mint a rómaiéra is, jellemző a pátosz, főképp pedig a retorika. Története folyamán mindig bátran kifejtette s ki is fejtette véleményét; s így egyenes lelkű, a csel, a fondorlat idegen tőle; szemtől szembe támad; szótartó és puritán; az árulás gondolata éppúgy elviselhetetlen számára, mint a szolgáltság; fájánál fogva alkotmányos nemzet, a jogrend nemzete. Ez alaptulajdonságait — Renan zsidó történetét véve például — a magyarság őseinek síklakó voltából eredezteti. S itt, az Alföldön csak erősödtek a nemzet e vonásai, környezete s történelme hatására, mely utóbbi viszont következménye is e vonásoknak. A reformáció fajai közül pl., jellemző módon, a kálvinizmust, mégpedig annak is presbiterianus fajtáját választotta a nemzet; ez felett meg leginkább az alkotmányos magyar népléleknek. Minde vonások — azt sagallta Beöthy — a történelem tárgyilagossá vizsgálatából következnek; de, Wundtot híva segítségül, nyelvünk búvárlatából is hasonló karakterológiai eredményekhez jut. S e szellem-erkölcsiekhez sorol még néhány biológiai is: a magyar arca nyílt, szeme messzetekintő, mozgása gyors, termete zömök, de erőteljes; az egészség, mint a lelkiekben is, tulajdona; a véznát a magyar nem is tekinti igazán magyarnak. Az ideáltípus, a modell tehát az alföldi kálvinista birtokos nemes, a Tiszák s a Beöthyk idealizált rétege.

De összefér-e mindez a nemzeti egység céljával, gondolatával? Beöthy szerint a nemzeti lélek, bár egy és oszthatatlan, minden megnyilatkozásában más-más arcát mutatja meg; a teljesebb egyben csak ritkán, csak bizonyos időpillanatokban, bizonyos tényezők keresztesződési pontjában. A magyar nemzeti lélek anyatulajdonságai közé tartozik a konzervativizmus is s

e tulajdonságát a katolikus magyarságon át nyilvánítja meg. Így teremti meg Beöthy a protestáns-katolikus nemzeti egységet s így fordít végképp hátat — bár örökké a múlt és jelen folytonosságának szükségességére hivatkozik — a történetiségnek. A XVI. század küzdelmeiben, szerinte, pl. nem haladó és reakciós erők ütköztek össze, hanem — a magyar nemzeti lélek egy másik örök alaptulajdonságától, a hazafiságtól hajtva — a nemzeti lélek különféle megnyilatkozásai s ennek megfelelően: a nemzet boldogulását különféleképpen eszközölni óhajtó felfogások. A nemesi történelem abszolutiójával, teljes föllodozásával egyenlő ez az álláspont. Ki is mondja ezt: ez a réteg, mely gyakran önzőnek, kapzsinak látszik a történelemben, a döntő pillanatban mindig enged a nemzeti lélek anyatulajdonságának, a hazaszeretetének (pl. Mohácsnál), s ez „expiálja előttünk egész életüket, kiegyenlíti mindazt, ami rossz volt életükben”. S maga fűzi hozzá, hogy — az általa kánonná emelt — Zrinyi-féle megváltás-gondolatot is így, azaz osztályértelemben kell vennünk. S mint régi történetünkben és irodalmunkban, megteremti az újban is a nemzeti lélek biztosította egységet. Csokonait és Himfyt pl. nem osztály- vagy világnézeti különbségek választják, szerinte, el; Kisfaludy a dunántúli magyart, Csokonai pedig a tiszait testesíti meg. S ő nem állítja szembe Petőfit és Aranyt, Kossuthot és Széchenyit sem. Az egyikben a magyar lélek szabadságszeretete, a másikban higgadtsága, józansága öltött testet, az egyikben e lélek tettereje, a másikban felelősségtudata. Deákot a magyar jellem legteljesebb inkarnációjának tudta, de vallásos áhitattal zárándokolt Turinba, gyónt órákon át Kossuthnak s vélt általa pütködsdi megvilágosodásban részesedni.

Beöthy elméleti felfogása csak a századforduló politikai társadalmi mozgalmainak hatására fejlődött ily egyértelműen a nemzeti egység apológiájává. De maga mondja, hogy korábbi munkái is e szemléletben fogantak s leghíresebb, legnagyobb hatású művét, A magyar irodalom kistükrét úgy említi, mint első összefoglaló kísérletet e szemlélet, e nemzetkarakterológia, e „magyarságtudomány” alkalmazására. Ebben az 1896-ban megjelent másfél száz lapos kis könyvben, amely ünnepi ajándék volt a millenniumi oltáron, s majd fél századon át a tanárság konzervatív felének biblia, stílusminta és mérce a középiskolákban, valóban föllelhető e felfogás majd minden lényegi eleme, gondolat, tétel vagy szimbólum formájában, a híres és hirhedt síklakó őstől, a volgai lovastól a magyarok istenéig, az autochton magyar lélektől a magyar elsőbbség gondolatáig. Ám, el kell ismernünk, nemcsak ez. Ha a szemlélettel ítéleteinkben eltekinthetnénk, remekműnek kellene mondanunk. Irodalmunk mély, belső ismerete, szenvedélyes, áhitatos szeretete izzik át minden során; a tömör előadásnak, a rövid jellemzésnek, a biztos elosztásnak, a telített, de mégis kristályszerűen áttekinthető fogalmazásnak iskolapéldáját nyújtja. Történeti részeiben nincs üres járat, nemcsak minden mondata, de minden szava, határozója, jelzője is újabb s újabb ismerettel gazdagítja olvasóját. Retorikája, pátosza, miket a személyes meggyőződés tüze hevít hitelessé, numerózan zengő nyelvét a szertartások, a hitvallások, az igehirdetések kultikus szövegei közé utalja át. De szuggesztivitása nem fűdheti el aényt, hogy az oszthatatlan nemzeti lélek tudatosításának, azaz a mélyen reakciós célzatú társadalmi egységnek szolgálatában áll ez a munkája éppúgy, mint a másik híres, bár jóval korábbi műve is: A tragikum. Átmeneti korszakának terméke ez, 1885-ben keletkezett, s itt még nem is a nemzeti lélekre alapított ideológiával, hanem idealista filozófiai-esztétikai elmélet-kísérlettel védte a társadalmi egységet, a fönnálló rendet. Művét elméleti tekintetben, látszólag s hite szerint, a félmúlt német — epigon — filozófusai, esztétikusai felfogására alapozta, s mint a hazai hagyományból mindenütt, a Gyulai—Salamon-féle fölfogást fejlesztette, jobboldali módra, tovább itt is; az abban rejlő haladásellenes mozzanatokat bontakoztatta ki következetes reakciós szemlélettel. Mint novellái Asbóthban, ez a műve Péterfyben lelt kitűnő kritikusra. Beöthy az erkölcsi Világrend sérelméből vezette le egész elméletét, a konfliktus minden fajtáját. Péterfy előbb azt mutatta ki, Beöthy csak betűt, szót olvasott az illető esztétikusoknál, rendszerük egészével, annak szükségszerű logikai következéseivel nem törődött. Aztán az abszolút Világrend fogalmának abszolút ürességét, történetietlenségét, alkalmazhatatlanságát

mutatta ki. S hangoztatta Beöthyvel szemben, hogy a tragikum létrejöttét az adott lélektani, társadalmi helyzet ellentétes erőinek összeütközéséből, a helyzet összetevőinek ellentétes fejlődési mozgásából kell magyarázni. Péterfy tehát esztétikai alapon, a maga analitikus lélektani realizmusa alapján szállt szembe Beöthyvel, Palágyi Menyhért azonban már konzervatív reakciós célzatára is tett utalásokat. De megtámadta Rákosi Jenő is, jobbról, egy Schopenhauer esztétikájával, pesszimista bölceletével rokon álláspontról. Ez a mű mindazonáltal nagyban emelte elméletírői s tudósi tekintélyét; a millenniumi előkészületek idején az Athenaeum már szinte magától értetődően őt kérte föl egy reprezentatív irodalomtörténet létrehozására. Természetszerű (hisz 41 szerző műve) s azon túlmenő egyenlensége dacára is jelentős összefoglalási kísérlet ez, de mivel a szerzők többnyire nem tartották magukat szorosan az ő szemléletéhez, itt részletesen nem szólhatunk róla. (A magyar irodalom története, Bp. 1886. I—II. k.) A bevezetőt s az általa írt néhány fejezetet, mint a Kistükröt is, a fönt vázolt ideológia hatotta át.

S ez az osztálybékét, magyar s nemesi vezetést biztosító ideológia hatotta át teljesen e korszakbeli szorosabban vett kritkusi, irodalomközéleti tevékenységét is. Mint irodalomtörténeti szemlélete, ahistorikus, normatív esztétikai, kritikai ítélkezése is. Mert hiába javította ki Taine-t, a nemzeti lelket a követhető történelemben eleve adottnak vallotta, s hiába hangoztatta — a korszak természettudományos hangoltságának megfelelően s Taine példájára —, hogy az okozati kapcsolatok egyetemes törvényeinek megállapítása a legfőbb célja, úgy vélte mégis, „az egyes nemzetek, a maguk sajátos lelkivilágánál fogva másképp és másképp fognak visszahatni egy és ugyanazon hatásra”. A „visszahatásoknak” természetesen, nem reális, tényszerű, módosítói, módosító különbségeire gondolt, hanem lényegiekre. Kemény fölfogását véve át, pl. úgy vélte, az egyes népek csupán jellemüknél fogva válaszolnak, „hatnak vissza” egy-egy történeti eseményre, helyzetre forradalommal vagy filozófiával. A történet e visszahatások összege, a történész, az esztétikus, a kritikus feladata pedig e visszahatások összehasonlítása: melyikben fejlődik ki legpregnansabban a nemzeti lélek — más nemzetektől elválasztó — külön lényege. Az egyetemes, egységes nemzeti lélek fogalmától elválaszthatatlan Beöthy számára ez az elválasztó különlényeg; reakcióosságának, sovinizmusának jellegzetes vonása ez. Péterfy a nemzetiben mindig az egyetemes emberit, az egyetemesen érvényes törvényt kereste, Riedl legalább azt, ami rokon, ami összekapcsol, Beöthy mindenkor az elválasztót, mert, szerinte, ennél „fogva érzi magát különállónak, részben különbnek, elsőbbséget is más nemzeteknél.”

Ennek a különlényegyet kimondó tételnek következményei közül háromra külön figyelmet kell fordítanunk. Az első az, hogy Beöthy ezáltal mintegy kivonta irodalmunkat a világ-irodalom értékmércéinek, mértékegységeinek érvénye, s a valódi összevetés lehetősége alól. Ki is mondta: a mi irodalmunkat nem szabad a nyugati irodalmak követelményeivel megítélni; a mi irodalmunknak nem hibátlan műalkotások létrehozásán át kell hivatását teljesítenie, hanem a nemzeti érzés ébrentartásán, fokozásán, a nemzeti jellem és egység megőrzésén át. Mert a mi nemzeti létünknek is egészen sajátos, csak különleges nemzeti voltunk, jellemünk, egységünk által betölthető feladata van itt Európa keletén. A magyar provincializmus, kisigényűség, középszerűség vállalása és igazolása volt ez rejtve, bár szó szerint is kimondta, hogy a nemzeti jelleg leghűbb kifejezői „a másod és harmadrangú tehetségek, akiknek egyénisége a faji vonásokra nem gyakorol olyan átalakító befolyást.” Másodszor: a különlényeg tétele eleve elzárta az utat a szomszéd népekkel való művelődési megértés előtt, az irántuk való kölcsönös kulturális érdeklődés előtt, különösen pedig el az egymás irodalmi kibontakozását előmozdító kölcsönös segítség előtt. Sőt egyenesen a szomszéd népek kultúrája kibontakozásának megakadályozására irányuló, nem is nagyon burkolt óhaját foglalt magában: „Ezekből a gondolatokból következik, úgy mond, hogy minél fejlődöttebb irodalmi kifejezésre jut idegen nyelvű honfitársaink nemzeti lelke, annál nehezebben lesz keresztül vihető a mi törekvésünk, hogy őket a magyar kultúra részesívé tegyük.”

Harmadszor e tétel kimondása erősen akadályozta a más népek művelődésétől, irodalmától kapott hatások kutatását, mindenekelőtt pedig e hatások közül az egyik legfontosabbikét, a németét. Fontos ez utóbbi mozzanatra nyomatékkal figyelmeztetni, mert ma is fölbukkan gyakran az a vélemény, mintha a németellenesség valami eleve méltányolható, jogosult s progresszív jelenség volna történelmünkben. Beöthy példája is csattanós cáfolat erre a lényegében ellenfajelméletre. Bismarckot, Moltkét, Ferenc Józsefet tisztelte; ellenben idegennek, károsnak érezte reánk nézve „a német léleknek” éppen ama tulajdonságait, amelyek a német kultúra csodálatos virágait, a világkultúrához adott legszebb hozzájárulásait, a zenét és a filozófiát termették. „A német lélek, úgymond, hajlandó a gyakorlati élettől való elvonásokra, elméletek alkotására; gondolkodásának jellemében spekulatív, filozófiájában metafizikai irányzatú; költészetben s általában művészetében képzelete igen eleven, nagyon gazdag, érzelmi világa tágabb, érzelmei tartósabbak, egyáltalán hajlandó az érzésekben való mélyebb elmerülésre.” S odáig ment, hogy, történész létére, a Szent István elleni lázadásokban is magyarság s a németiség összeütközését volt hajlandó látni és méltányolni, Kazinczyt pedig majdhogy ki nem tagadta irodalmunkból, mert bár ez „a magyarság jövőjén munkálkodott és gondolkodott”, nem, a magyarság lelkéből, nem a magyarság lelke szerint dolgozott”, „szel-leme egészen német volt,” s így nem is lehetett műveinek valódi, hasznos hatása. Egyszóval, „a magyar lélekből” nemcsak lehetőségükben hiányoznak az ilyfajta tulajdonságok, de hiány-zik belőle a velük való kiegészülés is, befogadásuk, hasonításuk, honosításuk lehetősége is.

A magyar lélek legteljesebb, legönállóbb, autochton, klasszikus megnyilatkozásának a Petőfi—Arany-kort tekintette s ehhez, s ezzel mért mindent. Mint a konzervativizmusok esztétikája rendszerint, az övé is könnyen megtéveszt: realizmust követelt az írótól s a közösség szolgálatát, az általános előnyben részesítését a különössel szemben, erkölcsi s nevelői felelősséget, közösségi feladatvállalást az egyéni vágyak s bánatok kifejezése ellenében, eszmeiséget a formalizmussal, optimizmust a pesszimizmussal szemben. Amit meg az igazi korszerűség kérdéséről írt, azt a csupán betű és elv s nem funkció szerint ítélik, akár a szocialista irodalom előhangjának is tekinthetnék. Csakhogy kifejezésre méltó egyetlen realitáson „a nemzeti lelket”, nemzeti jelleget értette, a közösség szolgálatán az egységes, alkotmányos magyar nemzet, azaz a nemesi Magyarország szolgálatát s óvását, eszmeiségen pedig a magyar nacionalizmus eszmevilágát; a legkorszerűbb, a példamutatóan korszerű angol írónak például Kiplinget tartotta, mert „az angol nemzeti erőnek. . . hódító útja, ennek jelentősége, viszontagságai, összeütközései szolgáltatóknak neki tárgyat”; korszerű magyar drámának Herczeg A bujdosók c. művét, korszerű magyar lírának, a jövő reményének pedig Szabolcska költészetét.

Az irodalmi életben is folyvást jobbra tolódott, egyenes arányban a Reviczkyék föllép-tével induló ellenzéki irodalom erősödésével. Őket már 1878-ban mintegy denunciálta a nacionalista közvélemény előtt. Lírájuk, úgymond, „csupáncsak nyelvére marad annyira amennyire magyar; érzése, felfogása, formái mind idegenek.” Pessimisták, kozmopoliták, formalisták. Nacionalista szempontú kritikája ellen, Lampérth Géza verseskötete kapcsán, ismeretes, maga az öreg Gyulai is szükségesnek látta a tiltakozást. A századfordulón már a tankönyvek is nemzetietlenek voltak számára; s a sovén Magyarországon nemzetibb oktatást, nemzetibb iskolát követelt. Adyék mozgalma növekedésétől kezdve pedig Kisfaludy Társaság-i elnöki megnyitói a finoman csomagolt uszítás és a rágalmazás alkalmi, eszközei és példái lettek. Rákosi Jenő uszításától valójában csak a külső tekintetében tért el. S ha szépít is ezen a lényegen nem sokat változtat az, hogy a háború után liberális neveltségének, magas kora belátásának és türelmének meg kapcsolatainak megfelelően mérsékelni igyekezett a kurzus kegyetlenségeit. Ezt fegyvertársa, Rákosi is megtette.

Mindent összevéve, osztálya történeti útjának élő példája volt ő. A kitűnően indult tudós hazug frázisoktól, patetizálástól és retorikától olvashatatlaná torzított szónoklatok szerzője lett. Soha magyar tudós ennyi ünnepi beszédet nem mondott, ennyi védnökséget, elnökséget, díszelnökséget nem vállalt, Fiumétól Székelyudvarhelyig, a pécsi vasutasok klub-

jától a főrangú hölgyek Mária Dorottya-egyesületéig. A frázis, a retorika, a patetizálás kiölte lelkéből a gondolat készségét, fegyelmét és erkölcsét. Maga panasolta egy ritka percében, ha tanulmányt ír is, szónoklat jön ki a tollából. Személyisége legbensőbb rétegeiig szüremlett a bénító frázis és pátosz. A Chefu piramis ormán elénekli, ötvenesztendőskorában, a Szózatot, s úti füzetébe nagy betűkkel ugyanitt beírja: „Éljen a haza!” Magánéleti naplójában sallangosan archaizál, ébren helyett imetten-t ír. Nem tehetségével volt baj; nem volt süket a gondolat iránt sem, s a művészi érzékenység sem hiányzott belőle. Osztályának nem volt szüksége igazi gondolatra, valódi művészetre az ő vezérkedése idején. Fiatal éveiben tudóbajjal küszködött s lényét válság, dekadencia hatotta át. Egészségét és lelki egyensúlyát egyaránt visszaszerezte, de tehetsége, életműve áldozata lett ennek az egyensúlynak. Ha oly kártékony nem lett volna működése, szálni való volna tehetségének frázisba fulladása. De kártékony volt. Mondják, nem volt jelentékeny tanítványa. Személyes tanítványai csakugyan nem voltak; jelentékeny ember nem is lehetett követője ennek az ideológiának. De tanítványa volt a magyar tanárság egyik fele, s évtizedeken át az ő pátoszával szavalt az irodalom ürügyén a nacionalizmus eszméit ahelyett, hogy gondolkodott s gondolkodni tanított volna. Másrészt tanítványa lett, távolról sem egészében ugyan, de tekintélyes hányadában, az a tudományág, amelynek megalapozását, művelését újra meg újra annyira szorgalmazta: a két háború közti ún. hungarológia. Egyszóval: a nagyhatalmi törekvésű nyugati nacionalizmusok ideológiájának hazai párja az ő gondolatrendszere; annyival naivabb, archaikusabb, átlátszóbb — de tán annyival liberálisabb, toleránsabb is azokénál, amennyivel fejletlenebb volt a mögötte álló expanzív törekvés gazdasági s társadalmi alapja.

Béla Németh G.

ZSOLT BEÖTHY

Cet essai n'est qu'une esquisse. L'auteur se propose de caractériser le rôle idéologique et l'idéologie de Zs. Beöthy en grandes lignes, ce qui est, à l'opinion de l'auteur, le domaine le plus important de l'activité de Beöthy. Celui-ci était le plus puissant représentant de l'attitude conservatrice nationaliste de la noblesse. Professeur à l'université, directeur de plusieurs sociétés scientifiques et littéraires, ou un de leurs dirigeants, par son style élaboré et sûr, par sa grande érudition, son amour des arts il exerçait une grande influence sur ses contemporains, et par ses relations soignées il sut s'assurer un large domaine pour déployer son activité vaste et pour réaliser ses ambitions. À son opinion, «l'âme nationale» prend conscience de soi-même dans la littérature qui, pour cela, ne peut comprendre que les ouvrages qui forment les qualités communes de chaque membre de la nation et qui exprime leurs sentiments, intérêts et idéaux communs. Son but principal était d'assurer l'unité nationale qui devait maintenir la domination de la noblesse moyenne possédante et servir l'hégémonie de la Hongrie dans le Bassin Danubien. Les «éternelles» qualités de cette âme nationale sont modelées à l'instar de cette classe. L'âme nationale est un produit historique des temps préhistoriques, mais elle ne s'est plus changée depuis la conquête de la patrie hongroise. Par cette attitude Beöthy a privé l'historiographie littéraire et la critique de l'historisme et les a transformés surtout en sciences normatives. Pour modèle il avait pris les normes du classicisme populaire-réaliste Petöfi-Arany, en les interprétant dans un sens nobiliaire-nationaliste et s'en servait pour lutter contre les nouvelles tendances urbaines-sociales. Il puisait ses arguments théoriques surtout dans Taine, Le Bon, Gumplowitz et, en Hongrie, il les avait empruntés à Zsigmond Kemény et Ferenc Salamon.